

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Aller ogen gericht op ... ? De relevantie van de bedrijfsgeschiedenis

Jonker, J.

Publication date

2012

Document Version

Final published version

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Jonker, J. (2012). *Aller ogen gericht op ... ? De relevantie van de bedrijfsgeschiedenis*. (Oratiereeks). Vossiuspers UvA. http://www.oratiereeks.nl/upload/pdf/PDF-4769Weboratie_Jonker_-_definitief.pdf

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Aller ogen gericht op ...?

Aller ogen gericht op ...?

De relevantie van de bedrijfsgeschiedenis¹

Rede

uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van
Bijzonder Hoogleraar Bedrijfsgeschiedenis, inclusief de sociale aspecten
vanwege het Nederlandsch Economisch-Historisch Archief (NEHA)
aan de faculteit der geesteswetenschappen
van de Universiteit van Amsterdam
op vrijdag 9 oktober 2012

door

Joost Jonker

 VOSSIUSPERS UVA

Dit is oratie 453, verschenen in de oratiereeks van de Universiteit van Amsterdam.

Opmaak: JAPES, Amsterdam

© Universiteit van Amsterdam, 2012

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voorzover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j° het Besluit van 20 juni 1974, St.b. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, St.b. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 882, 1180 AW Amstelveen). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

*Mevrouw de Rector Magnificus,
Mijnheer de Decaan,
Leden van het curatorium van de bijzondere leerstoel bedrijfsgeschiedenis
inclusief de sociale aspecten,
Geachte toehoorders,*

Ondernemingen leggen vaak een krachtig optimisme aan de dag, ook als hun situatie dat eigenlijk niet rechtvaardigt. Jaarverslagen van zieltogende bedrijven stralen dikwijls nog een grote overtuiging uit, over de kracht van de onderneming, de slagvaardigheid van de directie, de spirit van het personeel, de kwaliteit van het product, vaak ook over het onbegrip van de markt die dit alles niet erkent. Bij interne besprekingen mogen managers en directeuren soms twijfel tonen of de onderneming wel goed op koers ligt, naar buiten tonen ze zich overtuigd van hun eigen gelijk. Een mooi voorbeeld geeft een recent jaarverslag van ABN AMRO: '2007 wordt een belangrijk jaar voor de groep. Onze doelstellingen zijn ambitieus, maar wel realistisch en wij hebben ons volledig gecommitteerd aan deze doelstellingen'. Op het moment van schrijven spande de directie zich op tamelijk klungelige wijze in om het bedrijf te verpatsen. Ook het jaarverslag van Fortis over datzelfde jaar mag er zijn. De omslag toont een foto van een schare hardlopers getooid met Fortis shirtnummers onder de titel 'Solide basis, veelbelovende toekomst', met de suggestie dat iedereen zich haastte om daaraan gestalte te geven. Ten tijde van het verschijnen verbeeldden de hardlopers echter meer de aandeelhouders en inleggers van het concern die zich hals over kop uit de voeten maakten en de bank deden instorten.

Het is de spanning tussen zakelijke pretenties en consequenties die deze twee voorbeelden zo interessant maakt. Dit aspect van het menselijk bestaan mag zich verheugen in een grote belangstelling. Zo kennen we in Nederland sinds een jaar of vijftien een aanhoudende stroom onderzoeksjournalistiek met bedrijfshistorische inslag² en daarnaast een andere, tamelijk nieuwe verschijning, de wetenschappelijk verantwoorde of in ieder geval goed gefundeerde ondernemersbiografie.³ Deze genres onderstrepen hoe actueel en dynamisch de bedrijfsgeschiedenis is. Het vak is hecht verankerd in de academische gemeenschap, met leerstoelen of in ieder geval duidelijke aandachtsgebieden bij vijf universiteiten. Vergeleken met een jaar of tien, twintig geleden vindt er

meer onderzoek plaats en dat is van hogere kwaliteit dankzij universitaire cursussen bedrijfsgeschiedenis, het verbreiden van wetenschappelijke kwaliteitsstandaarden en het toenemend gebruik van theorieën uit andere sociale wetenschappen. Er wordt veel en uitstekend werk verricht dat een groeiend publiek bereikt. Zijn we er dan, vraag je je af, doet de bedrijfsgeschiedenis wat de discipline zou moeten doen, is het vak niet alleen actueel en dynamisch, maar ook relevant?

Bij mijn aanvaarding van dit prachtige ambt wil ik deze vragen met u behandelen. Daarvoor zal ik eerst nagaan waar het in de bedrijfsgeschiedenis om gaat: wat beoogt het vak, wat is de aard en methode ervan en wie wordt daarmee bediend? Vervolgens wil ik het perspectief sterk verbreden en laten zien dat er nog een wereld openligt waar de bedrijfsgeschiedenis veel ruimer toepassing kan vinden dan momenteel gebeurt.

Wat is bedrijfsgeschiedenis?

Laten we eerst vaststellen waar we het over hebben. Het begrip van wat bedrijfsgeschiedenis is, heeft zich al even dynamisch ontwikkeld als het vak zelf, zodat er verschillende, uiteenlopende definities circuleren.⁴ Met eenvoudig 'the study of administration and operation of business in the past' of 'het onderdeel van de economische geschiedenis dat het verleden vanuit het gezichtspunt van bedrijven bestudeert', en/of dat 'bedrijven bestudeert vanuit het perspectief van hun ontwikkeling in het verleden' komen we niet meer uit.⁵ Eén leidend tijdschrift omschrijft het object van studie als 'the historical relations between businesses and their larger political, cultural, institutional, social, and economic contexts'.⁶ De nadruk ligt hier dus al niet meer op het bedrijfsleven zelf, maar op zijn betrekkingen tot de omgeving.

Dergelijke omslachtige definities zijn onhandig en ook onnodig. Je kunt het vak namelijk eenvoudig definiëren als 'de geschiedenis van mensen in hun bedrijvigheid'. Die bedrijvigheid kan wat mij betreft van alles zijn, eenmanszaak, vrijwilligerswerk, wereldconcerns, maar ook overheids- en semi-overheidsdiensten. Niet iedereen rekent die laatste tot het terrein van de bedrijfsgeschiedenis.⁷ Ik kan echter moeilijk inzien waarom we ze buiten beschouwing zouden laten. Allereerst omdat er dikwijls moeilijk een scheidingslijn te trekken valt: waar moet dat bijvoorbeeld gebeuren in het geval van de VOC, een bedrijf dat commerciële doelen met overheidstaken combineerde, dat gemodelleerd was naar de admiraliteiten, in Azië suzereine macht had en via de bewindhebbers nauwe banden onderhield met de overheid?

Verder mogen de doelen en aard van overheid en particulier bedrijfsleven dan wel verschillen, de overeenkomsten zijn groot en nemen de laatste jaren toe. Steeds meer door de overheid uitgevoerde of nauw daarmee verbonden activiteiten moeten bedrijfsmatig, marktconform of tenminste prestatiegericht uitgevoerd worden, of ze worden verzelfstandigd dan wel aan de particuliere sector uitbesteed. Denk daarbij aan sterk uiteenlopende activiteiten: van arbeidsbureaus tot ziekenhuizen, Staatsbosbeheer en parkeerbeheer, nutsbedrijven, Rijkswaterstaat, woningbouwcorporaties en de Postgiro. Omdat de overheid ze al zo lang uitvoerde, zijn we vergeten hoe goed of slecht ze als particuliere bedrijven presteerden en waarom daar ooit een einde aan kwam. We weten dus ook niet goed hoe we die organisaties opnieuw moeten inrichten, wat het precieze doel moet zijn, aan welke maatstaven we succes of falen moeten afmeten, welke prikkels waar terecht moeten komen om het geheel optimaal te laten functioneren. Dat gaat dus makkelijk fout, zoals we bijvoorbeeld aan de woningbouwcorporaties hebben kunnen zien.⁸ Bij het vaststellen van de voorwaarden waaronder takken van overheidsdienst verzelfstandigd worden, spelen historische argumenten soms een rol zonder dat die goed onderzocht zijn, laat staan getoetst op hun geldigheid in een totaal andere context.⁹ Bedrijfshistorisch onderzoek kan hier uitkomst bieden, want de aard van hun methodiek stelt bedrijfshistorici bij uitstek in staat een omvattende analyse te geven van de voorwaarden waaronder een specifieke ondernemingsvorm al dan niet geschikt is voor het uitvoeren van bepaalde economische activiteiten.¹⁰ Een befaamd artikel van de Amerikaanse economisch-historici Lamoireaux, Raff en Temin biedt hiervoor het theoretische raamwerk.¹¹

Overheidsdiensten bij de bedrijfsgeschiedenis betrekken levert alleen maar voordelen op. Enerzijds kunnen bedrijfshistorici hun voordeel doen met het bestuderen van bureaucratische overheidsorganisaties en zodoende beter begrijpen waar nu precies het verschil ligt met grote, commerciële concerns: in hoeverre beïnvloedt het winstogmerk de flexibiliteit van bureaucratieën? Anderzijds zou ons begrip van overheidsdiensten sterk gebaat zijn met gegevens over kosten, baten en doelmatigheid, aspecten die nu meestal in de geschiedschrijving ontbreken.¹² Wie zou bijvoorbeeld niet willen weten hoe efficiënt de Belastingdienst op bepaalde momenten al dan niet was?¹³

Een methodiek van alleseters

Stappen we over naar de methodiek van het vak. De grote kracht van de bedrijfsgeschiedenis ligt in de veelheid van perspectieven die je ermee kunt openen.¹⁴ Omdat bedrijven een microkosmos van de hen omringende samenle-

ving vormen, zou je eigenlijk àlles ervan willen weten, zoals de eerder aangehaalde redactionele doelstelling van één van de leidende tijdschriften ook aangeeft. De bijzonderheid van het vak ligt in de veelzijdige empirie, in het kunnen aanboren, bewerken en interpreteren van een enorme variëteit aan bronnen: kwalitatieve- en kwantitatieve bronnen, schriftelijke en orale afbeeldingen, gebouwen en voorwerpen, juridische verhandelingen, vergadernotulen, gespreksnotities, jaarverslagen, correspondentie, films, financiële administratie, herinneringen, emails, brochures, reclameplaten, ontwerptekeningen, patentaanvragen.

Natuurlijk houden niet alle bedrijfshistorici zich met alle soorten bronnen bezig. Ze kiezen net als andere historici het materiaal dat voor hun specifieke doel geschikt is; als je alleen een financiële analyse van een onderneming wilt maken zul je niet snel de bedrijfsfilms hoeven te bekijken. Door de grote verscheidenheid aan materiaal kent het vak echter geen samenhangende, door alle beoefenaren toe te passen methodiek. Bedrijfshistorici moeten wel uit relevante vakgebieden theorieën en methoden kiezen waarmee ze bronnen kunnen opsporen en bewerken. Dat betekent geen vrijblijvendheid, een vrijbrief om maar wat te doen, immers bij toepassing van methoden ontleend aan andere vakgebieden op de bedrijfsgeschiedenis blijven de aan die methoden gestelde voorwaarden gewoon van kracht. Maar het betekent wel dat bedrijfshistorici geen gemeenschappelijke methodiek kunnen ontwikkelen, want die is er eenvoudig niet.

Min of meer vanaf het ontstaan van het vak hebben vooraanstaande bedrijfshistorici geklaagd over het ontbreken van een zelfstandige theorievorming en opgeroepen tot het ontwikkelen daarvan, naar ik aanneem omdat zij vonden dat de academische respectabiliteit en de samenhang van het vak die vereisten.¹⁵ Het uitblijven van die theorievorming verwondert echter niet, immers de grote diversiteit die de bedrijfsgeschiedenis vanaf het begin kende, verhinderde het. En die diversiteit op congressen en in de tijdschriften neemt nog toe, evenals de toenemende variëteit van toegepaste concepten uit bijvoorbeeld de cultuurgeschiedenis of taalkunde.¹⁶ Dat lijkt me alleen maar toe te juichen en het bedreigt naar mijn mening ook de samenhang of academische respectabiliteit van het vak niet. Die worden namelijk bepaald respectievelijk door de eenheid van het subject van onderzoek en de deugdelijkheid van het werk.

Nu zou je het bezwaar kunnen opwerpen dat bedrijfshistorische theorievorming zo moeilijk is vanwege het gewicht van tijd, toeval en context, een probleem dat het vak met de moederdiscipline geschiedenis deelt. Dat mag echter geen reden vormen om tot empirisme te vervallen.¹⁷ Theorieën helpen onderzoekers namelijk niet alleen om het verleden beter te reconstrueren, ze stellen

ons ook in staat het belang van tijd, toeval en context nauwer te bepalen doordat we de afwijking van een verwacht patroon duidelijker zien en kunnen onderzoeken. Theorievorming stimuleert bovendien methodische vernieuwing en die is absoluut noodzakelijk wil het vak levend blijven. De grootsheid van grote historici, Alfred Chandler bijvoorbeeld op het gebied van de bedrijfsgeschiedenis, ligt immers juist in hun vermogen om op basis van andermans en eigen werk tot gedurfde generalisaties en abstracties te komen die uiteindelijk dan wel afbrokkelen onder het gewicht van empirische resultaten die hun ongelijk aantonen, maar dan toch generaties onderzoekers met hun diepe inzichten geïnspireerd hebben. De recente oproep van drie vakgenoten tot methodische vernieuwing is daarom buitengewoon welkom.¹⁸ De tijd is voorbij dat bedrijfshistorici als rechtvaardiging voor hun vak aanvoerden dat ‘The business executive must stop periodically to review the past of his company and to plan for the future’, zoals de Amerikaanse pionier Henrietta Larson het in 1947 uitdrukte.¹⁹ Ook het publiek van bedrijfsleiders is het beste gediend met een vak dat zich methodisch blijft vernieuwen. Een eventueel grotere afstand tussen gespecialiseerde onderzoekers en dit publiek kan immers overbrugd worden door nieuwe syntheses en de kwaliteit daarvan is ook sterk gebaat bij theoretisch goed onderbouwd onderzoek.

Dat brengt me op de derde en laatste reden waarom bedrijfshistorische theorievorming nog niet echt van de grond kwam, namelijk het wezen van wetenschappelijk onderzoek. De bedrijfsgeschiedenis is net als andere disciplines onderworpen aan de zogenaamde empirische cyclus van vier stappen. Onderzoek begint met het analyseren van individuele gevallen. In de tweede fase vergelijk je de uitkomsten daarvan met andere gevallen en kom je tot generalisaties, die je in de derde fase brengen tot theorievorming. Gewapend met die theorie onderzoek je vervolgens weer individuele gevallen om de theorie te toetsen en waar nodig bij te stellen via nieuwe generalisaties en theorievorming, enzovoort. Generalisaties en theorieën dadelijk uit het gevonden materiaal afleiden gaat eenvoudig niet, jezelf aan je hardos uit het empirische moeras trekken zou alleen een academische Münchhausen lukken. Theorievorming vergt reflectie die pas kan plaatsvinden na een aantal daaraan voorafgaande stappen.

Daarin schuilt naar mijn mening de belangrijkste reden waarom de bedrijfshistorische theorievorming laat op gang kwam. De bedrijfsgeschiedenis begon noodzakelijkerwijs met de eerste empirische fase, het onderzoeken van individuele gevallen. Pas met het toenemen van de productie kwam materiaal ter beschikking voor generalisaties en theorievorming. Dat duurde lang omdat het aantal bedrijfshistorici vrij klein bleef en dit handjevol bovendien volop bezig was zich met onder vaak hachelijke omstandigheden beroepsmatig staande te houden.²⁰ Laten we vooral niet vergeten hoe recent door een betere

academische inbedding de ruimte voor generalisaties en theorievorming ontstond! Nemen we voor het gemak Nederland als voorbeeld. Nog in 1974 verzuchtte Joh de Vries dat het met het vak 'niet best gesteld' was.²¹ Na Huib Vleesenbeeks tragisch afgebroken aanloop in Rotterdam duurde het vervolgens tot het einde van de jaren 1990 voordat, dankzij Joost Dankers' inventieve en stuwende kracht bij het Utrechtse Onderzoeksinstituut voor Geschiedenis en Cultuur, bedrijfsgeschiedenis een hechte inbedding kreeg. Die leidde eigenlijk al snel tot het soort generalisaties van de tweede empirische fase, in de vorm van proefschriften met een thematisch-vergelijkende aanpak, gevolgd door Sluytermans prachtige handboek over het Nederlandse bedrijfsleven in de twintigste eeuw en een thematisch opgezette bedrijfshistorische synthese in liefst zeven delen.²² Die reeks kenmerkt zich onder andere door de inspiratie ontleend aan het al langer lopende theoretische debat over de uiteenlopende vormen die het kapitalisme in verschillende landen kan aannemen.²³ Een ander mooi voorbeeld van de thematisch-vergelijkende aanpak is het grote, grensoverschrijdende project over de Rijneconomie aan de Erasmus Universiteit.²⁴ Na de steviger inbedding duurde het aanbreken van de tweede empirische fase dus slechts ruim vijftien jaar. Ter vergelijking: tussen het eerste hooglerarschap bedrijfsgeschiedenis in de Verenigde Staten, gesticht aan de Harvard University in 1927, en Alfred Chandlers grote synthese over het Amerikaanse bedrijfsleven *Strategy and structure* verliepen vijfendertig jaar, tussen het eerste onderzoekscentrum voor bedrijfsgeschiedenis en dat boek eveneens vijftien jaar.²⁵ Toen Chandlers boek verscheen had zich in Engeland ook de derde fase al aangediend met het werk van Edith Penrose, dat net als Chandler voortbouwt op Ronald Coase.²⁶

De toename van het aantal generaliserende syntheses over de geschiedenis van bedrijfstakken over de hele wereld laat zien dat het vak zich volop in de tweede empirische fase bevindt.²⁷ De derde en vierde fase zijn hier en daar al aangebroken en het wekt geen verwondering dat we deze aantreffen in de vorm van verdere theorievorming over en toetsing van Chandlers ideeën over de ontwikkelingsdynamiek van het industriële grootbedrijf, het terrein van de eerste generalisaties.²⁸ Naarmate de vakbeoefening vordert in de empirische cyclus, zal het theoriegebruik door bedrijfshistorici ook toenemen. Het vak kan wat dat betreft nog grote vorderingen maken door het onderzoek veel meer te richten op het beantwoorden van theoretisch onderbouwde, probleemgestuurde vragen. Nu blijft theoriegebruik nog te vaak beperkt tot een knikje in de bewuste richting: keurige verwijzingen naar de relevante theoretische noties in de inleiding en de conclusies, zonder dat deze het onderzoek of de opbouw van het betoog structureren.²⁹ Bedrijfshistorici zouden ook hun werk sterker kunnen problematiseren dan nu vaak het geval is. Onderzoekers

vertrekken dikwijls vanuit toevallig voorhanden bronnen van een bepaald bedrijf of branche. De aanwezigheid van die bronnen of bedrijven wordt zelden geproblematiseerd – waarom bleven juist deze over, en geen andere? De afwezigheid van bedrijven al helemaal niet: bijvoorbeeld, waarom had Amsterdam in de zeventiende en achttiende eeuw een sterke financiële sector, maar leidde dit niet tot een handelsbankwezen? Generalisatie en theorievorming moet de kaders scheppen die onderzoekers ertoe brengt dergelijke vragen te gaan stellen.

Zo bezien verloopt de ontwikkelingsgang van de bedrijfsgeschiedenis eigenlijk zoals je op grond van de empirische cyclus zou verwachten. Door het eerder aangehaalde uitwaaieren van het vak in allerlei richtingen zal een samenhangende theorie over ‘de bedrijfsgeschiedenis’ er wel nooit komen, maar op specifieke terreinen en bij bepaalde thema’s komt die er, net als bij andere disciplines, ongetwijfeld.³⁰ Dat kan het voortschrijdend onderzoek alleen maar ten goede komen.

Relevant, voor wie?

Stappen we nu over op de vraag welk publiek het vak eigenlijk bedient. Zoals we zagen stond de Amerikaanse pioniers een vrij kleine groep geïnteresseerden voor ogen en meenden dat hun onderzoeksresultaten in de eerste plaats bedrijfsleiders stof tot nadenken over de te volgen strategie van hun onderneming zou moeten geven.³¹ Daarmee hebben we gelijk één segment te pakken van de vier die ik onderscheid. De andere zijn het algemene publiek van in geschiedenis geïnteresseerde mensen, vakgenoten en ten vierde en laatste de beoefenaars van andere disciplines. Voor drie van de vier segmenten lijdt de relevantie van het vak geen twijfel. Bedrijfsleiders hebben misschien geen historische boeken op hun nachtkastje liggen, maar belangstelling hebben ze wel. Grote bedrijven gaan bewuster met hun archieven om dan een jaar of tien-twintig geleden, ze laten onderzoekers makkelijker toe tot die archieven en ze appreciëren serieus, academisch onderzoek wanneer het op de geschiedschrijving van hun onderneming aankomt. Bij historische projecten betrokken bedrijfsleiders raken altijd enthousiast over het voortschrijdende werk, vermoedelijk omdat zij zelf daardoor het karakter van de onderneming beter leren begrijpen. Soms maak je mee dat ze bevindingen van je onderzoek dadelijk gebruiken in toespraken om managers van hun bedrijf te motiveren, wat het schrijversteam waar ik toe behoorde bij Koninklijke Shell wel overkwam.

Bij het tweede en derde segment staat de relevantie van het vak evenmin ter discussie. De bedrijfshistorische onderzoeksjournalistiek vindt getuige de opla-

gecijfers behoorlijk aftrek, belangrijke bedrijfshistorische boeken krijgen gewoonlijk een krantenbespreking en vaak een waarderende.³² Het derde segment, dat van de historische vakgenoten, biedt eveneens een fleurig beeld. Met de eerder genoemde academische respectabiliteit zit het zo onderhand wel goed. Ik noemde al de stevige inbedding van het vak bij vijf universiteiten. Daarnaast zijn oude aantijgingen over de onheuse beïnvloeding van bedrijfsgeschiedenissen door opdrachtgevers verklonken, gesmoord in een krachtige stroom bewijzen van het tegendeel, deels geleverd door universitaire contractonderzoekers. Heldere clausules over de verhouding tussen opdrachtgever en uitvoerder zoals door neergelegd in universitaire modelcontracten en richtlijnen zoals die van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen bieden stevig houvast aan bedrijfshistorici buiten de academische sfeer.³³ Buiten Nederland zien we eveneens duidelijke tekenen van bloei, bijvoorbeeld in de toename van het aantal internationale vaktijdschriften, waarvan één bovendien onlangs het aantal jaarlijkse nummers tot zeven verhoogde. Er verschenen de laatste jaren liefst drie op een internationaal publiek gerichte handboeken.³⁴ Beroepsverenigingen groeien gestaag, evenals het aantal deelnemers aan congressen.³⁵ Dankzij die steviger inbedding komen ook meer studenten op bedrijfsgeschiedenis af.

Natuurlijk blijft er nog het nodige te wensen over. Onderzoek richt zich nog steeds voornamelijk op de late negentiende en de twintigste eeuw, terwijl de Vroegmoderne Tijd bedrijfshistorisch minstens zo interessant is: niet zozeer als voorgeschiedenis, maar als vergelijkingsmateriaal van hoe transacties anders, kleinschaliger en even effectief georganiseerd kunnen worden.³⁶ Bovendien is die periode een vanzelfsprekend startpunt voor lange-termijn onderzoek naar de aard van bepaalde bedrijfstakken of, minstens zo belangrijk, structurele aspecten van economische bedrijvigheid. We missen bijvoorbeeld node een Nederlandse equivalent van Hoppits studie naar patronen in Engelse faillissementen tijdens de achttiende eeuw, of die van Harris naar de wisselwerking tussen economische structuurverandering en juridische kaders.³⁷ Een ander prachtig onderwerp voor lange-termijn analyse is de interactie tussen de rente en economische ontwikkeling van de zestiende eeuw tot nu, naar het voorbeeld van wat De Roos en Wieringa ruim vijftig jaar terug voor een halve eeuw deden.³⁸

Bij het vierde segment, tenslotte, dat van de belendende disciplines, stuiten we op een eigenaardig fenomeen. Bedrijfshistorici vinden namelijk zelf dat het vak in een isolement verkeert, met andere woorden, dat het te weinig relevant is voor andere vakken. Sommige schrijvers zien dit vooral in de gebrekkige aansluiting bij de economische wetenschappen.³⁹ Andere trekken het probleem breder en wijzen erop dat historische overzichtswerken hoogstens ter-

loops even uit de bedrijfsgeschiedenis putten en dan nog alleen voor een illustratie in een paragraaf over economie.⁴⁰

Laten we eerst eens vragen of er inderdaad sprake is van een isolement, en, zo ja, waaraan dat zou liggen. Met dat isolement valt het volgens mij heel erg mee. Er bestaat een intensieve uitwisseling met sommige buurdisciplines, al kan die wat eenzijdig zijn; met andere zou je de banden graag willen verstevigen. De techniekgeschiedenis levert een prachtig voorbeeld van intensieve uitwisseling die de bedrijfsgeschiedenis een forse impuls heeft gegeven.⁴¹ Andere voorbeelden biedt de kunstgeschiedenis. Dankzij het indrukwekkende en buitengewoon productieve pionierswerk dat Montias sinds de jaren zeventig deed, ontwikkelden kunsthistorici een groeiende belangstelling voor de schilderijen- en prentenmarkt en de bedrijfskant van het schildersbestaan in het verleden.⁴² Vroom verrijkte de architectuurgeschiedenis door de financiering van kathedraalbouw te analyseren.⁴³ Abrahamse maakte een prachtige analyse van financiële- en bedrijvigheidsoverwegingen die ten grondslag lagen aan de zeventiende eeuwse stadsuitleg van Amsterdam.⁴⁴ Deze in wezen bedrijfshistorische benaderingen vinden in de architectuur- en stedenbouwgeschiedenis navolging.⁴⁵ Ook in de boekwetenschappen maakt de bedrijfshistorische benadering opgang, al kan niet iedereen dat waarderen.⁴⁶ Beoefenaars van de politieke geschiedenis komen de laatste tijd steeds vaker dicht bij de bedrijfsgeschiedenis door het politieke discours in het verleden te analyseren op het gebruik van managementstermen.⁴⁷

Bij de disciplines waarmee een intensieve uitwisseling bestaat horen natuurlijk ook sociale wetenschappen als economie, bedrijfskunde of organisatiesociologie. Door de eerder besproken empirische fase waarin het vak verkeert, moeten bedrijfshistorici hun theorieën meestal ontleen aan de sociale wetenschappen die een stadium verder zijn. Anderzijds maken sociale wetenschappers maken graag gebruik van historische casussen bij het onderwijs en bij construeren of toetsen van hun theorieën.⁴⁸ De eenzijdigheid schuilt hierin dat sociale wetenschappers zelf vaak weinig archiefonderzoek doen om die casussen te vervaardigen en de geschiedenis eigenlijk als instrumenteel beschouwen, een handig middel tot een doel, meer niet. Studenten ermee vertrouwd maken door geschiedenis een plaats te geven in de opleiding gebeurt zelden. De recente, veelvormige financiële crisis moge nog eens duidelijk maken hoe belangrijk historisch besef voor economen en bedrijfskundigen is, toch krijgen cursussen economische- of bedrijfsgeschiedenis bij hen geen plaats in het curriculum. Daar veranderen ook de pleidooien over het belang van geschiedenis voor, bijvoorbeeld, management studies, weinig aan.⁴⁹

Isolement of kans?

Maar aan wie ligt die eenzijdigheid? Volgens mij zul je zelf moeten laten zien dat je vak relevant is en niet verwachten dat andere disciplines het vanzelf doorkrijgen. Nemen we de synthetiserende werken bij de kuif. Bedrijfshistorici moeten eerst zelf maar eens duidelijk maken, liefst beknopt, hoe het bedrijfsleven ertoe doet om bijvoorbeeld de transformatie van Nederland tot moderne massamaatschappij te begrijpen voordat je kunt verwachten dat die inzichten een plaats krijgen in een desbetreffende synthese.⁵⁰ Een ander voorbeeld. De bekende en overigens prachtige vijfdelige reeks *IJkpunten, Nederlandse cultuur in Europese context* doet het bedrijfsleven af met een paar gemeenplaatsen in de delen over 1650 en 1950. In de andere delen komt het helemaal niet voor. Alsof datgene waarmee de meeste mensen een groot deel van hun leven verbonden zijn, hun werk, er cultuurhistorisch niet toe doet.⁵¹ Maar ligt dat aan de cultuurhistorici of aan de bedrijfshistorici? Als de kracht van het vak in die methodiek van alleseters ligt, laten we dan zelf eens een cultuurgeschiedenis van het Nederlandse bedrijfsleven maken en daarmee cultuurhistorici overtuigen dat ze van dat belangrijke aspect notitie moeten nemen.⁵²

Daar ligt volgens mij ook de crux. Als belendende historische disciplines vaker hun voordeel zouden kunnen doen met bedrijfsgeschiedenis, als de inzichten van het vak te weinig gebruikt worden op terreinen waar toepassing ervan een belangrijke extra dimensie bloot kan leggen, dan is het aan bedrijfshistorici om dat metterdaad duidelijk te maken. Voor zover er inderdaad nog sprake is van een isolement, moeten we dat dus niet zien als een ongelukkige situatie waar de bedrijfsgeschiedenis zijns ondanks in verkeert, maar als een bijverschijnsel van de relatieve jeugd van het vak waaraan we zelf wat kunnen doen. Het toont eigenlijk aan dat er nog enorme kansen voor het oprapen liggen. De enige beperking is de omvang van je verbeelding.

Nemen we bijvoorbeeld eens schrijversbiografieën ter hand. De desastreuze financiën van Balzac zullen net zo min maatgevend voor andere romanciers zijn als diens ongehoorde, door voortdurende geldzorgen aangedreven, productiviteit.⁵³ Winston Churchills vergelijkbare productiviteit en dikwijls even bedenkelijke praktijken ten opzichte van verbintenissen en uitgevers vonden, net als Balzac, hun oorsprong in een extravagante levensstijl.⁵⁴ Herman Heijermans' schrijfdrift wortelde eveneens in desastreuze financiën.⁵⁵ Vondels kousenhandel lijkt bepaald geleden te hebben onder zijn productieve schrijverschap enerzijds en ongelukkige speculaties anderzijds.⁵⁶ Van andere schrijvers kennen we de materiële omstandigheden echter meestal niet, want biografen hebben gewoonlijk meer aandacht voor het seksleven van hun subject dan voor de bestaansgronden.⁵⁷ Zakelijke kwesties krijgen zelden de aandacht die

ze verdienen. Vic van de Reijt behandelt in zijn biografie van Willem Elsschot weliswaar diens bedrijvigheid als de reclameman Alfons De Ridder, maar je zou over het reilen en zeilen van diens zaak nog wel wat meer willen weten: werkte hij door tot zijn 75ste omdat hij dat wilde of omdat hij wel moest, bijvoorbeeld?⁵⁸ Een ander voorbeeld. De zakelijke dimensie van het bestaan heeft een duidelijke plaats in de Kuifjestrrips. Maar biografen van Hergé, de schepper van Kuifje, hebben weinig belangstelling voor diens bedrijf.⁵⁹ Hergés reclamebureau komt in hun boeken slechts en passant aan de orde, terwijl het toch interessant zou zijn om te weten of en zo ja wanneer en waardoor hij volledig van Kuifje bestaan kon. We weten immers dat Hergé zijn albums voortdurend om commerciële redenen aanpaste en daarin veel verder ging dan de kleine wijzigingen die George Eliot in haar tekst aanbracht zodat de uitgever die in een commercieel aantrekkelijk boekformaat kon persen.⁶⁰

Van uitvoerend kunstenaars in de klassieke muziek kennen we al evenmin de zakelijke kanten. Biografieën van dirigenten laten hoogstens terloops een enkel honorarium vallen, vaak zelfs dat niet.⁶¹ De recente biografie van de grote balletondernemer Sergei Diaghilev noemt vrij veel geldbedragen betreffende diens ondernemingen, verzuimt echter die met elkaar te verbinden zodat de lezer blijft gissen wat die bedragen eigenlijk betekenen en waarom de Ballets Russes voortdurend balanceerden op de rand van een faillissement.⁶² Ook de kunstenaarshonoraria die het boek nu en dan noemt blijven bij gebrek aan kader betekenisloos. Een aantal van de genoemde details versterken het beeld dat de componisten Richard Strauss, Igor Strawinsky en Sergei Prokofiev hun marktwaarde goed wisten uit te buiten door forse bedragen te bedingen voor de opdrachten die Diaghilev hun verstrekke.⁶³

Meer in het algemeen weten we weinig van hoe componisten als zelfstandige ondernemers in hun bestaan voorzagen, dat wil zeggen, het relatieve belang van dirigentehonoraria, compositieopdrachten en copyrightinkomsten ten opzichte van elkaar. Strauss en Strawinsky hadden waarschijnlijk voldoende succes en zakelijke slagvaardigheid om van opdrachten en copyrights ruim te leven en zich te kunnen concentreren op componeren. Maar hoe zat dat met bijvoorbeeld Mahlers inkomensamenstelling: had die zijn Tiende Symfonie af kunnen maken als hij meer had verdiend met opdrachten en copyrights en dus minder had hoeven dirigeren voor zijn brood?⁶⁴

Financieel voyeurisme?

Deze belangstelling voor inkomensgegevens wortelt niet in een soort financieel voyeurisme. Financiële gegevens vormen geen doel op zich, maar een hulp-

middel om andere aspecten van mensen of bedrijven op het spoor te komen en te kunnen bestuderen. De hoogte en samenstelling van inkomens bijvoorbeeld is nooit toevallig, ze worden bepaald door wat personen aan kansen en mogelijkheden zien, welke keuzes ze maken over de gewenste hoogte van het inkomen en wat ze vervolgens doen en laten om dat niveau te bereiken.⁶⁵ Het inkomen zegt dus veel over de gebiografeerde persoon, want het biedt meer inzicht in wat deze zich wel en niet kon permitteren, en waarom. Zonder de financiële dimensie ken je de marges van het bestaan niet en mis je een cruciaal deel van het verhaal. Natuurlijk, het beantwoorden van vragen naar het rendement van menselijke bedrijvigheid is vaak moeilijk, maar de vragen worden niet eens gesteld.⁶⁶

Misschien moeten we, om met Joh. de Vries te spreken, de bakker niet vragen om de koekjes die hij niet heeft.⁶⁷ Je kunt als auteur immers niet alles doen. Maar niet vragen betekent dat ze ook nooit worden gebakken – en er bestaan nog zoveel verlangens! Je zou bijvoorbeeld willen weten in hoeverre de morele dilemma's van advocaten tijdens de Tweede Wereldoorlog mede bepaald werden door het feit dat ze, net als andere ondernemers, hun zaak door schipperen draaiend moesten zien te houden.⁶⁸ Of je zou het concept cultureel ondernemerschap dat Bank en Van Nouhuys voor de recente geschiedenis van het Amsterdamse Concertgebouw gebruikten, op de vroegere geschiedenis van dat gebouw en op andere kunstinstellingen toegepast willen zien: in hoeverre toonden directies zich responsief dan wel inventief ten opzichte van veranderend publiek, nieuwe kunstvormen, fluctuaties in kosten en opbrengsten? En in hoeverre wisten ze specifieke doelstellingen, bijvoorbeeld exclusiviteit of juist laagdrempeligheid van voorstellingen, te verwezenlijken?⁶⁹

Ook de mediageschiedenis biedt nog volop terrein voor ontginning met begrippen als ondernemerschap en een analyse van kosten en baten. Boeken over de omroep bevatten meestal wel wat kijkcijfers en gegevens over ledenaantallen, zoals geschiedschrijvers van kranten de bedrijfshistorisch geïnteresseerde lezers nu en dan oplagecijfers toestoppen.⁷⁰ Zolang we niet over meer gegevens beschikken moeten we het stellen zonder inzicht over hoe goed of slecht het omroepbestel dan wel het krantenbedrijf eigenlijk functioneerde in vergelijking met vandaag.

Een ander uitermate actueel en relevant beleidsterrein waar de bedrijfshistorische benadering met veel vrucht toepassing zou kunnen vinden is de gezondheidszorg. Tenzij we grondig leren begrijpen hoe de gezondheidszorg vroeger functioneerde, in hoeverre delen ervan bedrijfsmatig dan wel marktconform fungeerden en waarom de samenleving daarvan afstapte, blijft het modderen met het invoeren van marktwerking daar.⁷¹ Betrokken partijen beschuldigen elkaar van gebrek aan medewerking bij het beteugelen van de sterke kosten-

stijgingen.⁷² Vanuit de institutionele economie gezien lijkt dit op een probleem van incentive structures, de prikkels die economische actoren stimuleren om kosten te verlagen en opbrengsten te verhogen. Zolang die structuren niet goed functioneren, bijvoorbeeld omdat prikkels tot besparing degenen die de kosten maken niet bereiken, of omdat de opbrengst van productiviteitsverhoging niet terecht komt bij de direct daarbij betrokkenen, blijven bedrijfsprocessen onbeheersbaar.

Dit geldt ook voor de gezondheidszorg, weliswaar een typische mengvorm tussen overheid en bedrijfsleven, maar daarom beslist niet minder receptief voor economische prikkels.⁷³ Om te begrijpen waarom de huidige structuur niet werkt en hoe we die zouden moeten veranderen, zouden we moeten weten hoe deze is ontstaan en onder welke voorwaarden hij ooit goed werkte. Momenteel hebben we echter nauwelijks relevant historisch materiaal om uit te putten. Weliswaar heeft de medische geschiedschrijving al sinds de jaren negentig het begrip markt omarmd, maar met een sociale betekenis, namelijk de interactie tussen patiënten en zorgverleners, niet in economische zin.⁷⁴ Een enkele uitzondering daargelaten kijkt de medische geschiedenis niet naar de gezondheidszorg als bedrijf. Het destijds baanbrekende boek van Rosenberg over de ontwikkeling van Amerikaanse ziekenhuizen biedt wat losse financiële gegevens die de lezer in het duister laten over de aard van het bedrijfsmatige beheer van deze instellingen.⁷⁵ Digby's onderzoek naar de economische structuur van Engelse huisartsenpraktijken in de achttiende en negentiende eeuw vond geen navolging, in Nederland noch daarbuiten.⁷⁶ Hopelijk krijgt het recente proefschrift van Catharina Bakker over de financiering van de Nederlandse geestelijke gezondheidszorg die weerklank wel. Het boek laat namelijk prachtig zien hoe een analyse die ik zonder aarzelen bedrijfshistorisch zou noemen de structuren, keuzes en consequenties in de zorgpraktijk verheldert.⁷⁷

Nu wil ik natuurlijk niet beweren dat bedrijfsmatige analyses prioriteit moeten hebben boven andere perspectieven of als enige maatgevend zouden moeten zijn voor het beschrijven van menselijke bedrijvigheid. Ik bepleit slechts dat historici zich meer inspannen om bedrijfsmatige kanten en financiële gegevens van organisaties bij hun analyses te betrekken, niet in plaats van een gekozen invalshoek, of dat nu een culturele, journalistieke, of technische is, maar in dienst daarvan, om daaraan reliëf te geven. De enthousiaste beschrijvingen van spoorweghistorici over seintjes en treintjes, van techniekhistorici over vernuftige constructies of unieke chemische procédés en producten, ze krijgen zoveel méér betekenis wanneer de lezer ook te horen krijgt wat dat allemaal kostte en opbracht.⁷⁸

De relevantie van de bedrijfsgeschiedenis

Ik kom tot een afronding. Aan het begin van deze oratie legde ik u de vragen voor of we er zijn, of de bedrijfsgeschiedenis doet wat ze zou moeten doen en voldoende relevant is.

Uit het voorafgaande concludeer ik, dat de bedrijfsgeschiedenis een nog altijd tamelijk jonge en springlevende subdiscipline is die zich de laatste jaren dynamisch ontwikkeld heeft. Je kunt het vak uitstekend definiëren als de geschiedenis van mensen in hun bedrijvigheid, wat bijvoorbeeld overheidsdiensten, vrije beroepen en de gezondheidszorg insluit. De kracht van de bedrijfsgeschiedenis ligt in haar omvattendheid en de veelheid van geboden perspectieven, het kunnen omgaan met een grote variëteit aan bronnen en daaruit destilleren van rijk geschakeerde beelden. Dat bemoeilijkt weliswaar een samenhangende theorievorming, maar gezien de snelle vordering van het vak sinds de academische inbedding vrij snel gevorderd in de empirische cyclus, zodat de theorievorming op deelgebieden waarschijnlijk niet lang zal uitblijven.

Bedrijfshistorici kunnen door het combineren van het raamwerk van de Nieuwe Institutionele Economie met casussen uit bedrijfsleven en overheidsinstanties inzichten bieden over de manier waarop verschillende typen organisaties het beste functioneren, hun doelen en taken analyseren en aangeven welke prikkels wel en niet werken. Ze kunnen bovendien laten zien hoe organisaties voortdurend veranderen door de dynamiek van maatschappelijke ontwikkeling, hoe die dynamiek de balans tussen doelen, taken en prikkels verstoort en welke maatregelen die balans kunnen herstellen. Daarmee is bedrijfsgeschiedenis het ideale correctief voor de spanning tussen zakelijke prestaties en maatschappelijke consequenties die zich bij overheid en bedrijfsleven stelselmatig voordoet. Bedrijfsgeschiedenis biedt twee voordelen bij het analyseren van maatschappelijke organisaties. Ten eerste staan aard en eigenheid van de onderzochte bedrijvigheid centraal, de boekhandel werkt immers anders dan de advocatuur, een handelsbedrijf, woningbouwcorporaties of een oliemaatschappij. Ten tweede heeft de bedrijfsgeschiedenis meer oog voor de sociale, culturele en politieke aspecten van het menselijk bestaan, die bij economische geschiedenis vaak achteraan komen en restcategorie blijven. Onder die aspecten valt in het geval van ondernemerschap ook de persoonlijke positie betrokkene, dat wil zeggen, diens persoonlijkheid, afkomst, opleiding, gezinsituatie en levensfase.

Daarmee zijn we er nog lang niet, want er ligt nog een enorm terrein van onderzoek open voor het vak. Als andere disciplines niet alle ogen op de bedrijfsgeschiedenis gericht hebben, moeten wij als bedrijfshistorici ze naar ons

toe trekken door, net als de fabrikant van Kwatta chocolade, slagvaardig de aandacht op de kwaliteit van ons product te vestigen. Het vermeende isolement van de bedrijfsgeschiedenis ten opzichte van andere disciplines is dan ook een geweldige kans om te laten zien wat het vak allemaal te bieden heeft. Ik stel mezelf tot taak die volop te gaan benutten, door de bedrijfsgeschiedenis conform de door mij gehanteerde definitie zo ruim mogelijk uit te dragen, aansluiting na te streven met collega's uit allerhande disciplines, onderwijs te geven over brede onderwerpen die uiteindelijk betrekking hebben op de bedrijvige mens, studenten uit te dagen om dimensies te onderzoeken die ze anders misschien terzijde hadden gelaten. Daarbij beoog ik bovendien qua tijd een groot terrein te blijven bestrijken en te laten zien dat de bedrijfsgeschiedenis vóór de Industriële Revolutie minstens zo interessant is als die daarna, zeker als je thema's bij de kop neemt die beide tijdperken met elkaar verbinden.

Met steun van...⁷⁹

Ik sta hier dan wel in m'n eentje, maar niet alleen, want ik voel me in het gezelschap van de vele mensen die me hiertoe gebracht hebben en die ik daarvoor dankbaar ben. Die dank geldt in de eerste plaats het College van Bestuur van deze universiteit, de faculteit van Geesteswetenschappen en het bestuur van de Stichting Nederlandsch Economisch Historisch Archief voor het in mij gestelde vertrouwen. Vervolgens mijn nieuwe collega's bij de Capaciteitsgroep Geschiedenis die me zo hartelijk ontvangen en thuis deden voelen.

Dan is er de kring van reisgenoten die me het duurzame gevoel geven een zondagskind te zijn dat altijd boft. In het leven, innig verbonden met Annemiek en Jet zonder wier liefde ik dit allemaal niet kan doen. Maar ook in de wetenschap. Telkens kwam ik mensen of projecten tegen die me vormden tot de historicus ik ben. Dat begon met prof.dr. Joh. de Vries aan de Nederlandse Bank, die me de waarde van relativering leerde, al bezit ik dat vermogen lang niet zo sterk als hij. Op de NEHA bibliotheek en later het IISG, maar ook tijdens lange gezamenlijke wandelingen en redactiewerk voor het *NEHA-Bulletin*, maakte Co Seegers me geduldig vertrouwd met allerlei uithoeken van de economische geschiedenis. Jan Luiten van Zanden gaf me niet alleen een baan als student-assistent, hij vond daarin kennelijk voldoende compensatie voor mijn vaak onmatige kritiek op zijn werk om me ook nog een baan in Utrecht te bezorgen toen ik op een zijspoor stond. Daar in Utrecht heb ik in de afgelopen vijftien jaar veel geleerd en veel werkplezier gehad dankzij meer mensen dan ik hier op kan noemen zonder uw geduld te verslijten. Eén uitzondering

moet ik maken, voor Oscar Gelderblom. De geweldige verrijking die onze samenwerking en de daaruit gegroeide vriendschap voor me betekent, vermag ik echter niet adequaat onder woorden te brengen. In plaats daarvan wens ik u allen van ganser harte toe dat u ooit een vergelijkbare volkomen geestverwantschap kunt opbouwen met uw kamergenoot of, zoals de Engelsen het uitdrukken, 'your office spouse'. Want dat behoort tot de grootste vreugdes die het vak en het leven kunnen opleveren.

Verwijzingen

1. Ik ben Joost Dankers, Oscar Gelderblom, Abe de Jong, Co Seegers en Keetie Sluyterman buitengewoon dankbaar voor hun uitvoerige commentaar op een eerdere versie van deze tekst. De bibliotheek van het onvolprezen NIAS in Wassenaar stelde me in staat op een laat moment nog heel veel literatuur door te nemen.
2. Bijvoorbeeld: P. Battes en P. Elshout, *De val van ABN Amro, een reconstructie in zes aktes* (Amsterdam 2008); H. Boom en M. Metze, *Slag om de Betuweroute, het spel langs de lijn* (Amsterdam, 1997); V. van der Boon en G. van der Marel, *De vastgoedfraude, miljoenenzwendel aan de top van het Nederlandse bedrijfsleven* (Amsterdam 2009); V. van der Boon en G. van der Marel, *De ontknoping, de vastgoedfraude voor de rechter* (Amsterdam 2012); T. Debels, *De ondergang van Fortis, necrologie van een Belgisch-Nederlands experiment* (Antwerpen 2009); P. Depuydt, *De kloof: hoe de breuk tussen Belgen en Nederlanders Fortis fataal werd* (Amsterdam 2010); M.J.L. Dierikx, *Uit de lucht gegrepen, Fokker als Nederlandse droom, 1945-1996* (Amsterdam 2004); W. van Engelen, *Blauw bloed, opkomst en ondergang van de Postbank* (Amsterdam 2009); R. van Gessel en N. de Groot, *Opkomst en ondergang van DSB* (Amsterdam 2009); B. de Haas en H. Haenen, *Winstwaarschuwing, de ontmaskering van het creatief boekhouden* (Amsterdam 2002); J. van Hezewijk en M. Metze, *XXL, de macht, het netwerk, de prestaties en de wereld van de Nederlandse topmanagers* (Nijmegen 1998); R. Janssen, *Grof geld, financiële schandalen en speculatie in Nederland* (Amsterdam 2010); J. Libbenga, *Vulkanisch bankieren, het Icesave-drama onthuld* (Amsterdam 2010); M. Metze en B. Vink, *Kortsluiting, hoe Philips zijn talenten verspilde* (Nijmegen 1991); M. Metze, *De geur van geld, een opmerkelijk bankafschrift* (Nijmegen 1993); idem, *Let's make things better* (Nijmegen 1997); idem, *Veranderend getij, Rijkswaterstaat in crisis: 'log, te duur, te ondoorzichtig', de nieuwe man, een nieuwe koers, de 'generaal', de Heren Zeventien, de coup, de leegloop, het verzet : het verhaal van binnenuit* (Amsterdam 2010); idem, *De hoogmoedigen* (Amsterdam 2011); M. van der Pas en R. van den Oever, *Spyker, een dollemansrit* (Amsterdam 2009); J. Smit, *De prooi, blinde trots breekt ABN AMRO* (Amsterdam 2008); B. Soetenhorst, *Het wonder van de Noord/Zuidlijn: het drama van de Amsterdamse metro* (Amsterdam 2011); G. van Vliet en D. Rafnsson, *Het Icesave-drama: hoe een handvol IJslanders de financiële wereld uitkleedde: de hebberige bankiers, de falende politici en de getergde slachtoffers* (Arnhem 2010).
3. A. Dekker, *Cornelis Verolme: opkomst en ondergang van een scheepsbouwer* (Amsterdam 2005); M.L.J. Dierikx, *Dwarswind: een biografie van Anthony Fokker* (Den Haag 1997); J. van Gerwen, M. Metze en H. Renders, red., *De ondernemersbiografie: mythe & werkelijkheid* (Amsterdam 2008); M. Metze, *Ze zullen weten wie ze voor zich hebben: Anton Philips 1874-1951* (Amsterdam 2004); P. Micheels, *De vatenman: Bernard van Leer (1883-1958)* (Amsterdam 2002); H. van Wijnen, *Grootvorst aan de Maas: D.G. van Beuningen (1877-1955)*

- (Amsterdam 2004); A. van der Zwan, *Goudriaan in botsing met NS: 'koopman in dienst van de gemeenschap'* (Schiedam 1991); idem, *Hij overwon iedereen op een vrouw na: F.H. Fentener van Vlissingen, 1882-1962* (Amsterdam 2006). Zie ook het aan ondernemersbiografieën gewijde internetportal opgezet door Jacques van Gerwen en Ferry de Goey: www.iisg.nl/ondernemers/. Bovendien verschijnt momenteel een zesdelige serie geredigeerd door Joop Visser, Matthijs Dicke en Annelies van der Zouwen onder de titel *Nederlandse ondernemers 1850-1950* (Zutphen 2009-). Vergelijk C.A. Davids en B.P.A. Gales, 'Ter inleiding: ondernemersgeschiedenis in Nederland en België', *NEHA Jaarboek* 59 (1996) 15-20; F. de Goey, 'Ondernemersgeschiedenis in Amerika, Nederland en België (1940-1995), trends in vraagstellingen, onderzoeksmethoden en thema's: een overzicht', *NEHA Jaarboek* 59 (1996) 21-65.
4. A. de Jong, D. Higgins en H. van Driel, 'New business history? An invitation to discuss', discussiestuk juli 2012, op <http://newbusinesshistory.wordpress.com/>, 5-6, met voorbeelden. De discussie over bedrijfsgeschiedenis versus ondernemersgeschiedenis, business history/entrepreneurial history is inmiddels verstomd: zie J. F.E. Bläsing, *Hoofdpijnen van de moderne bedrijfsgeschiedenis* (Leiden 1990) 39-40. Een pleidooi om het onderscheid te handhaven, gestaafd door een gedegen overzicht van het gebodene in F. de Goey, 'Ondernemersgeschiedenis in Amerika, Nederland en België (1940-1995), trends in vraagstellingen, onderzoeksmethoden en thema's: een overzicht', *NEHA jaarboek voor economische, bedrijfs- en techniekgeschiedenis* 59 (1996) 21-65.
 5. H.M. Larson, 'Business history: retrospect and prospect', *Bulletin of the Business Historical Society* 21 (1947) 173-199, aldaar 173; Joh. de Vries, 'Bedrijfsgeschiedenis', in: H. Baudet en H. van der Meulen, red., *Kernproblemen der economische geschiedenis* (Groningen 1978) 180-192, daar 180; K.E. Sluyterman, 'Nederlandse bedrijfsgeschiedenis, de oogst van vijftien jaar', *NEHA jaarboek* 62 (1999) 351-387, aldaar 351-352; zie ook Bläsing, *Hoofdpijnen*, 38-40.
 6. De omschrijving van het tijdschrift *Enterprise and society*, te lezen op <http://es.oxfordjournals.org/>.
 7. De Vries, 'Bedrijfsgeschiedenis', 180.
 8. Een goed recent overzicht biedt W. Beekers, *Het bewoonbare land, geschiedenis van de volkshuisvestingsbeweging in Nederland* (Amsterdam 2012).
 9. H.E.G.M. Hermans, *Zorg en markt in historisch en huidig perspectief* (Deventer 1991) 9, 14, 39, 50-51.
 10. Vergelijk bijvoorbeeld *Business History* 54 (2012) nr. 3, een themanummer over 'Not-for-profit' organisaties.
 11. N.R. Lamoreaux, D. M.G. Raff en P. Temin, 'Beyond markets and hierarchies: toward a new synthesis of American business history', *American Historical Review* 108 (2003) 404-433.
 12. Zie bijvoorbeeld T. Pfeil, *Op gelijke voet: de geschiedenis van de Belastingdienst* (Deventer 2009); F. van Riet en I. Becks, *Tuwen dienst: de geschiedenis van de politie in Nederland vanaf de Middeleeuwen tot de Tweede Wereldoorlog* (Schiedam 1995); M. Bloembergen, *De geschiedenis van de politie in Nederlands-Indië* (Amsterdam 2009); P. de Rooy, *Waakzaam in Amsterdam: hoofdstad en politie vanaf 1275* (Amsterdam 2011); C. Fijnaut, *De geschiedenis van de Nederlandse*

- politie* (Amsterdam, vijf delen 2007). Wel aandacht aan deze aspecten besteden P.J. E.M. van Dam en M. van Tielhof, *Waterstaat in stedenland, het hoogheemraadschap van Rijnland vóór 1857* (Utrecht 2006) 224-231.
13. Goede beoordelingsmaatstaven bestaan er namelijk vaak al: D.L. Kabel en P.H.J. Vrancken, *Budget en norm: beheersing en doelmatigheid van onderwijsuitgaven* (Den Haag 1991); D.C. van Ingen en P.H.J. Vrancken, *Productiviteit in WVC-sectoren* (Den Haag 1992); D.L. Kabel, C.G.M. van Oosteren en J.S. van Vliet, *Zicht op doelmatigheid? Mogelijkheden om kosten en prestaties van uitvoeringsorganisaties in beeld te brengen* (Den Haag 1992); H. de Groot, *Kerngegevens openbaar bestuur: over producten, personeel en kosten van publieke dienstverlening* (Den Haag 1993); M.G. Lijesen, J.S. van Vliet en H. de Groot, *Productiviteitsmeting bij de Belastingdienst* (Den Haag 1995).
 14. 'Contributors should consequently bear in mind the need to be eclectic in deciding on both methodology and perspective', J. Wilson en S. Toms, 'Editorial', *Business History* 54 (2012) 1-5, aldaar 2; De Jong, Higgins en Van Driel, 'New business history', 4: 'the strengths of business history... (2) the lack of a dominant theoretical paradigm'.
 15. Larson, 'Business history' 195-196; in Nederland De Vries, 'Stand', 3, 4, 21 en idem, 'Bedrijfsgeschiedenis, een vak apart', *Jaarboek voor de geschiedenis van bedrijf en techniek* 1 (1984) 13-18, aldaar 16-17; een realistische benadering bij Sluyterman, 'Nederlandse bedrijfsgeschiedenis', 383-386.
 16. Bijvoorbeeld E. Schatzberg, 'Symbolic culture and technological change: the cultural history of aluminum as an industrial material', *Enterprise and society* 4 (2003) 226-271; J. Small, 'The culture of credit in eighteenth-century commerce: the English textile industry', *Enterprise and society* 4 (2003) 299-325; D.J. Robinson, 'Marketing gum, making meanings: Wrigley in North America, 1890-1930', *Enterprise and society* 5 (2004) 4-44; S. Keulen en R. Kroeze, 'Back to business: a next step in the field of oral history: the usefulness of oral history for leadership and organizational research', *Oral History Review* 39 (2012) 15-36. Zie ook het aan het begrip sociaal kapitaal gewijde themanummer van *Business History* 50 (2008).
 17. Cf. Bläsing, *Hoofddlijnen* 61-66.
 18. De Jong, Higgins en Van Driel, 'New business history'.
 19. Larson, 'Business history', 192.
 20. Zie Bläsing, *Hoofddlijnen* 58.
 21. Joh. de Vries, 'De stand van de bedrijfsgeschiedenis in Nederland', *Economisch- en sociaal-historisch jaarboek* 37 (1974), 2-22, aldaar 20, met instemming F.L. van Holthoorn citerend. Dat beeld verbeterde echter in rap tempo: vergelijk E.J. Fischer, K.M. Hofmeester, K.E. Sluyterman, J.C. Visser en H.H. Vleesenbeek, 'Bedrijfsgeschiedenis: een overzicht van de laatste jaren', *Jaarboek voor de geschiedenis van bedrijf en techniek* 5 (1988) 11-47; E.S.A. Bloemen en K.E. Sluyterman, 'Epiloog, tien jaar Jaarboek voor de geschiedenis van bedrijf en techniek', *Jaarboek voor de geschiedenis van bedrijf en techniek* 10 (1993) 307-318; Sluyterman, 'Nederlandse bedrijfsgeschiedenis'; vergelijkend met Engeland: G.E. Jones en K.E. Sluyterman, 'British and Dutch business history', in: F. Amatori en G. Jones, red.,

- Business history around the world, comparative perspectives in business history* (Cambridge 2003) 110-145.
22. Proefschriften: M.J.J. van Os, *Grensoverschrijdende fusies in de twintigste eeuw: de zoektocht van vijf Nederlandse ondernemingen naar de ideale buitenlandse partner en het beste integratiemodel* (Amsterdam 2009) en G.K. Westerhuis, *Conquering the American market: ABN AMRO, Rabobank and Nationale-Nederlanden working in a different business environment, 1965-2005* (Amsterdam 2008). Handboek: K.E. Sluiterman, *Kerende kansen, het Nederlandse bedrijfsleven in de twintigste eeuw* (Amsterdam 2003), in het Engels verschenen als *Dutch enterprise in the twentieth century: business strategies in a small open economy* (Londen 2005). Van de thematische Bedrijfschiedenis in Nederland in de Twintigste Eeuw (BINT) reeks verschenen tot nu toe: J. van Gerwen, F. de Goey, *Ondernemers in Nederland: variaties in ondernemen* (Amsterdam 2008); K.E. Sluiterman en B. Wubs, *Over grenzen, multinationals en de Nederlandse markteconomie* (Amsterdam 2009); A.M.C.M. Bouwens en J.J. Dankers, *Tussen concurrentie en concentratie: belangenorganisaties, kartels, fusies en overnames* (Amsterdam 2012); A. van den Berg en E. Nijhof, *Het menselijk kapitaal: sociaal ondernemersbeleid in Nederland* (Amsterdam 2012). Op stapel staan nog delen over Bedrijfsleven en overheid (J. Peet), Innovatie en kennisinfrastructuur (M. Davids, H. Lintsen en A. van Rooij) en Financiering en corporate governance (A. de Jong en G.K. Westerhuis).
 23. P.A. Hall en D.W. Soskice, red., *Varieties of capitalism: the institutional foundations of comparative advantage* (Oxford 2001); R.D. Whitley, *Business systems in East Asia: firms, markets and societies* (Londen 1992); idem, red., *European business systems: firms and markets in their national contexts* (Londen 1994); idem, *Divergent capitalisms: the social structuring and change of business systems* (Oxford 1999); idem, *Business systems and organizational capabilities: the institutional structuring of competitive competences* (Oxford 2007); E. Moen, G. Morgan en R.D. Whitley, red., *Changing capitalisms? Internationalization, institutional change, and systems of economic organization* (Oxford 2005); J.J.J. van Dijck en J.P.M. Groenewegen, red., *Changing business systems in Europe: an institutional approach* (Brussel 1994). Zie ook van *Business History Review* 84 (2010) nr. 4, een themanummer gewijd aan de 'varieties of capitalism' discussie en met vier bijdragen uit de BINT onderzoeksgroep. Op dit moment worden serieuze stappen gezet om de BINT benadering toe te passen op een vergelijking tussen Europa en enkele Aziatische landen. Vergelijk *Business History* 85 (2011) nr. 1, een themanummer over 'European business models'.
 24. De opmaat in H.A.M. Klemann en F. Wielenga, red., *Deutschland und die Niederlande: Wirtschaftsbeziehungen im 19. und 20. Jahrhundert* (Münster 2009). Marten Boon, Klara Paardenkooper en Joep Schenk werken in dit kader aan dissertaties met een sterk bedrijfshistorische inslag.
 25. A.D. Chandler, *Strategy and structure, chapters in the history of the American industrial enterprise* (Cambridge Mass. 1962); cf. Bläsing, Hoofdpijnen 45-46.
 26. E.T. Penrose, *The theory of the growth of the firm* (Oxford 1959); R. Coase, 'The nature of the firm', *Economica* 4 (1937) 386-405. Over Penrose, zie P.J. Buckley en M.C. Casson, 'Edith Penrose's Theory of the Growth of the Firm and the strategic

- management of multinational enterprises', *Management International Review* 47 (2007) 151-173.
27. Het beste voorbeeld is wel D. Yergin, *The prize: the epic quest for oil, money, and power* (New York 1991) en diens recente *The quest: energy, security and the remaking of the modern world* (Londen 2011). Zie verder onder meer G. Jones, *Beauty imagined, a history of the global beauty industry* (Oxford 2010); T. da Silva Lopes, *Global brands, the evolution of multinationals in alcoholic beverages* (Cambridge 2007); J.F. Davidson en P. Scranton, red., *The Business of tourism: place, faith and history* (Philadelphia 2007); W.J. Hausman, P. Hertner en M. Wilkins, *Global electrification, multinational enterprise and international finance in the history of light and power, 1878-2007* (Cambridge 2008); M. Kipping en L. Engwall, red., *Management consulting: emergence and dynamics of a knowledge industry* (Oxford 2002); C.D. Mckenna, *The world's newest profession: management consulting in the twentieth century* (Cambridge 2006); G. Bakker, *Entertainment industrialised: the emergence of the international film industry, 1890-1940* (Cambridge 2008); D. S. Landes, J. Mokyr en W.J. Baumol, red., *The invention of enterprise, entrepreneurship from ancient Mesopotamia to modern times* (Princeton 2010). Een andere vorm van wereldomspannende synthese vormen de productgeschiedenissen die thematisch voortborduren op het pionierswerk van Sidney Mintz over suiker: S. W. Mintz, *Sweetness and power, the place of sugar in modern history* (New York 1985); M. Kurlansky, *Cod, a biography of the fish that changed the world* (New York 1997); idem, *Salt: a world history* (New York 2002); idem, *The big oyster, New York in the world, a molluscular history* (Londen 2006); P. Rain, *Vanilla, the cultural history of the world's favorite flavor and fragrance* (New York 2004); D.A. Farnie en D.J. Jeremy, *The fibre that changed the world, the cotton industry in international perspective, 1600-1990s* (Oxford 2004); P. Rivoli, *The travels of a t-shirt in the global economy: an economist examines the markets, power and politics of world trade* (Londen 2005); M. Levinson, *The box, how the shipping container made the world smaller and the world economy bigger* (Princeton 2006); S. Topik, C. Marichal en Z. Frank, red., *From silver to cocaine, Latin American commodity chains and the building of the world economy, 1500-2000* (Durham NC, 2006); S. Moss en A. Badenoch, *Chocolate, a global history* (Londen 2009); J.F.M. Swinnen, red., *The economics of beer* (Oxford 2011).
 28. A.D. Chandler, *The visible hand, the managerial revolution in American business* (Cambridge MA, 1977); idem, *Scale and scope, the dynamics of industrial capitalism* (Cambridge MA 1990); L. Hannah, *The rise of the corporate economy* (Londen 1979); O.E. Williamson, *Markets and hierarchies* (New York 1975); idem, F. Amatori en T. Hikino, red., *Big business and the wealth of nations* (Cambridge 1997); Lamoreaux, Raff en Temin, 'Beyond'; T. Guinnane, R. Harris, N.R. Lamoreaux en J.-L. Rosenthal, 'Putting the corporation into its place', *Enterprise and Society* 8 (2007), 687-729. P. Temin, red., *Inside the business enterprise: historical perspectives on the use of information* (Chicago 1991); N.R. Lamoreaux en D.M.G. Raff, red., *Coordination and information: historical perspectives on the organization of enterprise* (Chicago 1995); N.R. Lamoreaux, D.M.G. Raff en P. Temin, red., *Learning by doing in markets, firms, and countries* (Chicago 1999); M.

- C. Casson, *Entrepreneurship: theory, networks, history, industrial dynamics, entrepreneurship and innovation* (Cheltenham 2010). Zie ook J.P. Murmann, *Knowledge and competitive advantage: the coevolution of firms, technology, and national institutions* (Cambridge 2003); *Business History* 39 (1997) nr. 4, een themanummer 'Institutions and the evolution of modern business'.
29. Vergelijk Sluiterman, 'Nederlandse bedrijfsgechiedenis', 383.
 30. Zie bijvoorbeeld het themanummer 'Theorizing the Past', *Management & organizational history* 7 (augustus 2012), onder redactie van Albert J. Mills, Jean Helms Mills, Terrance G. Weatherbee en Gabrielle Durepos; S.J. Kahl, B.S. Silverman en M.A. Cusumano, red., *History and Strategy* (Bingley 2012).
 31. Larson, 'Business history', 192.
 32. Zie bijvoorbeeld de bespreking van twee nieuwe BINT delen in *NRC Handelsblad*, 18 augustus 2012.
 33. <http://www.knaw.nl/smartsite.dws?id=26102&pub=20071099>, een publikatie uit 2007.
 34. F. Amatori en G. Jones, *Business history around the world* (Cambridge 2003); G. Jones en J. Zeitlin, *The Oxford handbook of business history* (Oxford 2007); F. Amatori en A. Colli, *Business history: complexities and comparisons* (Abingdon 2011).
 35. Het ledental van de Amerikaanse Business History Conference verdubbelde liefst tussen 1994 en 2004. Van hen gaven opmerkelijk veel aan niet in eerste instantie bedrijfshistoricus te zijn: K. Lipartito, 'Editor's introduction', *Enterprise and society* 5 (2004) 1-5, aldaar 1.
 36. Vergelijk O.C. Gelderblom en J.L. van Zanden, 'Vroegmodern ondernemerschap in Nederland', *NEHA Bulletin* 11 (1997) no. 2, 3-15.
 37. J. Hoppit, *Risk and failure in English business 1700-1800* (Cambridge 1987); R. Harris, *Industrializing English law, entrepreneurship and business organization, 1720-1844* (Cambridge 2000).
 38. F. de Roos en W.J. Wieringa, *Een halve eeuw rente in Nederland* (Schiedam 1953), geschreven in opdracht van de NV Levensverzekering-Maatschappij HAV Bank, Schiedam.
 39. De Vries, 'Stand', 19, 21; idem, 'Vak apart', 16-17; De Jong, Higgins en Van Driel, 'New business history', 4.
 40. Zie bijvoorbeeld L. Galambos, 'What makes us think we can put business back into American history?', *Business and economic history* 20 (1991) 1-11; idem, 'Identity and the boundaries of business history: an essay on consensus and creativity', in: F. Amatori en G. Jones, *Business history around the world* (Cambridge 2003) 11-30, vooral 11; P. Scranton, 'Editor's introduction', *Enterprise and society* 9 (2008) 1-5, aldaar 4: 'It's not clear to me how much success we have as yet experienced in this quest to persuade colleagues (and textbook authors) that understanding business is critical to analyzing the United States' historical trajectory'. Vergelijk ook P.W. Laird, 'Looking toward the future: expanding connections for business historians', *Enterprise and society* 9 (2008) 575-590, vooral 577.
 41. H.W. Lintsen, red., *Geschiedenis van de techniek in Nederland: de wording van een moderne samenleving 1800-1890* (zes delen, Zutphen 1992-1995); J.W. Schot, red., *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw* (zeven delen, Zutphen 1995-2003); J.

- W. Lintsen e.a., *Made in Holland: een techniekgeschiedenis van Nederland (1800-2000)* (Zutphen 2005).
42. Zie voor een schets van Montias' interessante carrière M. Blaug, 'John Michael Montias (1928-2005)', *Journal of cultural economics* 29 (2005) 335-336 en A. Golahny, M.M. Mochizuki en L. Vergara, red., *In his milieu: essays on Netherlandish art in memory of John Michael Montias* (Amsterdam 2006), met een bibliografie van Montias' werk.
 43. W.H. Vroom, *De financiering van de kathedraalbouw in de middeleeuwen, in het bijzonder van de dom van Utrecht* (Maarsen 1981); idem, *De Onze-Lieve-Vrouwkerk te Antwerpen: de financiering van de bouw tot de Beeldenstorm* (Antwerpen 1983); idem, *Financing cathedral building in the Middle Ages: the generosity of the faithful* (Amsterdam 2010).
 44. J.E. Abrahamse, *De grote uitleg van Amsterdam, stadsontwikkeling in de zeventiende eeuw* (Amsterdam 2010).
 45. Aandacht voor bedrijfsmatige- dan wel financiële kanten van ruimtelijke ordening en openbare werken hebben bijvoorbeeld G. van Essen, *Het stadsfabriekambt, de organisatie van de publieke werken in de Noordelijke Nederlanden in de zeventiende eeuw* (z.p. 2011); G. Medema, *Achter de façade van de Hollandse stad, het stedelijk bouwbedrijf in de achttiende eeuw* (Nijmegen 2011); M. Hurx, *Architect en aannemer, de opkomst van de bouwmarkt in de Nederlanden 1350-1530* (Nijmegen 2012). Bij C. Wagenaar, *Town Planning in the Netherlands since 1800* (Rotterdam 2011), H. Berens, *W.N. Rose 1801-1877, stedenbouw, civiele techniek en architectuur* (2001), I. Jager, *Hoofdstad in gebreke, manoeuvreren met publieke werken in Amsterdam 1851-1901* (Rotterdam 2002) spelen deze aspecten echter geen of een ondergeschikte rol.
 46. A. Baggerman, *Een lot uit de loterij: familiebelangen en uitgeverspolitiek in de Dordtse firma A. Blussé en Zoon, 1745-1823* (Den Haag 2000); M. van Wijk-Sluyterman, 'Van Goor en de investering in het 'goede en afwijkende' prentenboek', in: S. de Bodt en J. Kapelle, red., *Prentenboeken, ideologie en illustratie 1890-1950* (Amsterdam 2003) 69-84; F. de Glas, 'Business history and the history of publishing houses', in: M. van Delft, F. de Glas en J. Salman, red., *New perspectives in book history: contributions from the Low Countries* (Zutphen 2006) 83-100; F. de Glas, *De regiekamer van de literatuur, een eeuw Meulenhoff 1895-2000* (Zutphen 2012). Over dit laatste boek mopperde Hans Renders in *Het Parool* 19 september 2012, omdat de bedrijfsmatige en kwantitatieve analyse volgens hem teveel aandacht krijgt.
 47. S. Keule en R. Kroeze, *De leiderschapscarrousel, waarom iedere tijd zijn eigen leider vraagt* (Amsterdam 2011); idem, 'Understanding management gurus and historical narratives: The benefits of a historic turn in management and organization studies', *Management & Organizational History* 7 (2012) 171-189; idem, 'Managerspolitiek, waarom historici oog voor management moeten hebben', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 127 (2012) 97-112.
 48. R. Morck en B. Yeung, 'Economics, history, and causation', *Business History Review* 85 (2011) 39-63; M. O'Sullivan en M.B.W. Graham, 'Moving forward by looking backward: business history and management studies', *Journal of*

- Management Studies* 47 (2010) 775-790; S. Toms en J. Wilson, 'Economic history and business history: mutual contributions and future prospects', University of York Management School Working Paper no. 59, maart 2011; G. Jones en T. Khanna, 'Bringing history (back) into international business', *Journal of international business studies* 37 (2006) 453-468; R. Morck en B. Yeung, 'History in perspective: comment on Jones and Khanna, 'Bringing history (back) into international business'', *Journal of international business studies* 38 (2007) 357-360.
49. Morck en Yeung, 'Economics'; O'Sullivan en Graham, 'Moving forward'; Toms en Wilson, 'Economic history'; Jones en Khanna, 'Bringing history (back)'; Morck en Yeung, 'History in perspective'; S. Keulen en R. Kroeze, 'Understanding management gurus'.
 50. Zo ontbreekt het bedrijfsleven in A. van der Woud, *Een nieuwe wereld, het ontstaan van het moderne Nederland* (Amsterdam 2006), een panoramisch overzicht van die transformatie.
 51. W. Frijhoff en M. Spies, *Bevochten eendracht, 1650* (Den Haag 1999); J. Kloek en W.W. Mijnhardt, *Blauwdrukken voor een samenleving, 1800* (Den Haag 2001); J. Bank en M. van Buuren, *Hoogtij van burgerlijke cultuur, 1800* (Den Haag 2000); C. Schuyt en E. Taverne, *Welvaart in zwartwit, 1950* (Den Haag 2000); D.W. Fokkema en F. Grijzenhout, *Rekenschap, 1650-2000* (Den Haag 2001). Vergelijk overigens S. Buder, *Capitalizing on change, a social history of American business* (Chapel Hill 2009).
 52. Een aanzet daartoe geeft M.L.J. Dierikx, *Luchtspiegelingen, een cultuurgeschiedenis van de luchtvaart* (Amsterdam 2008).
 53. R. Bouvier en E. Maynial, *Les comptes dramatiques de Balzac* (Parijs 1938).
 54. P. Clarke, *Mr Churchill's profession, statesman, orator, writer* (Londen 2012).
 55. H. Goedkoop, *Geluk, het leven van Herman Heijermans* (Amsterdam 1996).
 56. Een ingenieuze reconstructie van Vondels zakelijke bestaan in J. Melles, *Joost van den Vondel, de geschiedenis van zijn leven* (Utrecht 1957) 54-93. P. Calis, *Vondel, het verhaal van zijn leven (1587-1679)* (Amsterdam 2008), 64, 69-70, 78-79, 80-81, 126, 158, 161, 215, 265, 290-299, 327, 349, 351-352, graaft veel minder diep.
 57. G. Wheatcroft, 'Author of victory', *Times Literary Supplement* 20 juli 2012, p. 8, in een bespreking van Clarkes boek *Mr Churchill's profession*.
 58. V. van de Reijt, *Elsschot: leven en werken van Alfons De Ridder* (Amsterdam 2011).
 59. P. Assouline, *Hergé: biographie* (Parijs 1996). Ook J.-L. Bocquet, J.-L. Fromental en Stanislas, *Les aventures d'Hergé* (Parijs 1999) gaat voorbij aan de reclamestudio. B. Peeters, *Hergé, fils de Tintin* (Parijs 2e ed. 2002) 99-100, 108-110, 143-147, noemt Hergés vroege zakelijke beslommingen terloops. Het boek *Les personnages de Tintin dans l'histoire, les événements qui ont inspiré l'oeuvre d'Hergé* (Historia/Le Point, Parijs 2012) geeft op pagina's 17, 27, 47, 57, 67 en 97 interessante hints over zakelijke aspecten van het Hergéimperiaum.
 60. S.R. Frost, *The business of the novel, economics, aesthetics and the case of 'Middlemarch'* (Londen 2012); J. Beaty, 'Middlemarch' from notebook to novel, a study of George Eliot's creative method (Urbana 1960).
 61. Helemaal geen details, bijvoorbeeld: F. Zwart, *Willem Mengelberg 1871-1951, een biografie 1871-1920* (Amsterdam 1999); P. Heyworth, *Otto Klemperer, his life and*

- times*, I, 1885-1933 en II, 1933-1973 (Cambridge 1996); R. Osborne, *Herbert von Karajan, a life in music* (Londen 1999); een paar inkomensdetails: N. Nelissen, *Willem van Otterloo (1907-1978), een dirigentenloopbaan* (Westervoort 2009), M. Nissel, *Married to the Amadeus, life with a string quartet* (Londen 1998).
62. S. Scheijen, *Diaghilev, een leven voor de kunst* (Amsterdam 2009), 202-203, 210, 217, 228-229, 234, 236-237, 250, 253, 254, 255, 275, 288, 296, 326, 327, 351, 354, 361, 380, 387, 396, 408, 411, 414, 417, 418, 433, 460, 462-463, 467, 470, 477, 479, 484, 485, 501, 514, 515, 516, 517, 539, 542, 559. Ik dank Boudien de Vries die dit boek aan mij suggereerde.
 63. Scheijen, *Diaghilev* 217, 329, 354, 401-402.
 64. H. la Grange, Mahler, *Chronique d'une vie*, III, *Le génie foudroyé* (Parijs 1984) levert wel wat materiaal, bijvoorbeeld 502-503, echter zonder dat te interpreteren.
 65. Vergelijk bijvoorbeeld Emmanuel Chabrier aan zijn uitgever over het project van zijn opera *Le Roi malgré lui* (1887): 'Ça, c'est amusant à faire et c'est de l'argent. Car, il n'y a pas à dire, j'en veux gagner', geciteerd in *Le Monde*, 12-13 augustus 2012, p. 16. Een treffend voorbeeld van hoe inkomensafwegingen persoonlijke keuzes kunnen bepalen in W. Fritschy, *Een kunstenaarsbestaan in de twintigste eeuw, Frans Fritschy, beeldhouwer 1920-2010* (Nijmegen 2011).
 66. Zo schrijft C. Mitchell, 'Aunt Annie', *Times Literary Supplement*, 15 juli 2011, naar aanleiding van R. Aplin, *The inheritance of genius, a Thackeray family biography 1798-1875* (Londen 2010) en idem, *Memory and legacy, A Thackeray family biography, 1876-1919* (Londen 2011), dat Aplin de financiële- en zakelijke besommingen van de familie nauwelijks behandelt terwijl de verzamelde correspondentie ruimschoots materiaal daartoe bevat.
 67. De Vries zelf schrijft dit gezegde aan I.J. Brugmans toe: van hem vernomen, 9 november 2012.
 68. J. Meihuizen, *Smalle marges: de Nederlandse advocatuur in de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2010) 83, 88, geeft slechts twee terloopse opmerkingen over de zakelijke dimensie van de advocatuur. Enkele details uit andere tijdperken geeft E.W.A. Henssen, *Twee eeuwen advocatuur in Nederland, 1798-1998* (Deventer 1998) 33-34, 35-36, 45-47, 90-98, 215, 243-248.
 69. J. Bank en T. van Nouhuys, *De metamorfose van het Concertgebouw, 25 jaar succesvol cultureel ondernemerschap* (Amsterdam 2006). De verwezenlijking van gestelde doelen wordt helaas ook door hen niet getoetst. In de eerdere geschiedschrijving van het gebouw komen de financiën alleen min of meer obliqua ter sprake in de vorm van klachten over teruglopende inkomsten of subsidieperikelen: H. J. van Royen, red., *Historie en kroniek van het Concertgebouw en het Concertgebouworkest: 1888-1988* (drie delen, Zutphen 1988). Vergelijk H. Suër e.a., *Geheel in de geest van Wagner: de Wagnervereeniging in Nederland, 1883-1959* (Amsterdam 1997) voor een gezelschap dat door mecenaat exclusiviteit wist te bewaren.
 70. Omroep: A.F. Manning, *Zestig jaar KRO: uit de geschiedenis van een omroep* (Baarn 1985) geeft wat financiële details op 61-63, 84, 189-190; G. de Wagt, *...En niet vergeten: zeventig jaar VARA* (Hilversum 1995); H. Algra, C. Rijnsdorp en B. van Kaam, *Vrij en gebonden, 50 jaar NCRV* (Baarn 1974), J.H.J. van den Heuvel, *Een vrij zinnige verhouding, de VPRO en Nederland 1926-1986* (Amsterdam 1986)

- en H. Wijffes, *VARA, biografie van een omroep* (Amsterdam 2009) geven niet of nauwelijks bedrijfsmatige details. Kranten: niet of nauwelijks bedrijfsmatige gegevens in J.M.H.J. Hemels en M. Schneider, *De Nederlandse krant 1618-1978: van 'nieuwstydyinghe' tot dagblad* (Baarn 1979); J.M.H.J. Hemels, *De krant in bedrijf: 75 jaar samenwerking en samenleving* (Baarn 1983); J.A. Baggerman en J. M.H.J. Hemels, *Verzorgd door het ANP: vijftig jaar nieuwsvoorziening* (Utrecht 1985); H.G. Mulder en P. Koedijk *Léés die krant! Geschiedenis van het naoorlogse Parool 1945-1970* (Amsterdam 1996); F. van Vree, *De metamorfose van een dagblad: een journalistieke geschiedenis van de Volkskrant* (Amsterdam 1999); J. Hemels, *De gouden eeuw van het dagblad: een visie op professionaliteit en identiteit van de krant met het oog op een nieuw millennium* (Wilrijk 1999); M.H.B.B. Wolf, *Het geheim van De Telegraaf: geschiedenis van een krant* (Amsterdam 2009); A. Mooij, *Dag in, dag uit: een journalistieke geschiedenis van de Volkskrant vanaf 1980* (Amsterdam 2011). Pershistorici die wel, zij het beperkte, bedrijfsinformatie geven zijn J. Vermeulen, *De Maasbode, de bewogen geschiedenis van 'De beste courant van Nederland'* (Zwolle 1994), H.J. Scheffer, *Het Volksdagblad, arbeidersbeweging en dagbladpers* (Den Haag 1981) en J.M.H.J. Hemels, *De emancipatie van een dagblad, geschiedenis van de Volkskrant* (Baarn 1981), 185-101 en 311-319 en N.C. Schrama, *Dagblad De Tijd, 1845-1974* (Nijmegen 1996).
71. Hermans, *Zorg* 50-51.
 72. Roger van Boxtel in *NRC Handelsblad*, 20 juli 2012, eveneens te vinden op <http://www.menzis.nl/>. Van Boxtel is voorzitter Raad van bestuur van zorgverzekeraar Menzis.
 73. Zie het uitstekende overzicht van kostenontwikkeling in de gezondheidszorg als bedrijfstak voor de periode 1953-1983 in J. Hofland en P.J.M. Wilms, *Onder behandeling, strategische keuzen bij de kostenbeheersing in de gezondheidszorg* (Deventer 1984). Voor Loek de Winters publicaties over een meer bedrijfsmatige aanpak van de gezondheidszorg zie diens website www.loekwinter.nl/. Vergelijk ook R. Schmenner, 'The case study: treating patients faster', *Financial Times*, 24 juli 2012.
 74. J. Walzer Leavitt, 'Medicine in context: a review essay of the history of medicine', *American Historical Review* 95 (1990) 1471-1484; W. de Blécourt en G. van Vegchel, red., 'De medische markt', themanummer van *Focaal, tijdschrift voor antropologie*, 21 (1993); G. van Vegchel, 'De medische markt en de historio- grafische herorientatie in de medische geschiedschrijving', *Focaal, tijdschrift voor antropologie* 21 (1993) 9-42; W. de Blécourt, 'Sequah in Amsterdam, over de invloed van reclame op een medische markt', *Focaal, tijdschrift voor antropologie* 21 (1993) 131-172; W. de Blécourt, W. Frijhoff en M. Gijswijt-Hofstra, *Grenzen van genezing, gezondheid, ziekte en genezen in Nederland, zestiende tot begin twintigste eeuw* (Hilversum 1993); F. Huisman en R. Vos, 'Farmacie: wetenschap, industrie en markt', *Gewina* 22 (1999) 5-11. M. Jackson, *The Oxford handbook of the history of medicine* (Oxford 2011) bevat alleen een artikel over de politieke economie van de gezondheidszorg en gaat verder aan financiële- of bedrijfsmatige kanten van de gezondheidszorg voorbij.
 75. C. Rosenberg, *The care of strangers, the rise of America's hospital system* (New York 1987), bijvoorbeeld 347.

76. A. Digby, *Making a medical living: doctors and patients in the English market for medicine, 1720-1911* (Cambridge 1994).
77. C.Th. Bakker, *Geld voor GGZ: de financiering van de geestelijke gezondheidszorg en de invloed van geld op de zorgpraktijk (1884-1984)* (Amsterdam 2009); zie ook C. Th. Bakker en H. van der Velden, 'Verlost van financiële zorgen', in: A. Kluvelde e. a., *Genezen, opstellen bij het afscheid van Marijke Gijswijt-Hofstra* (Amsterdam 2005) 68-79.
78. A.J. Veenendaal, *Spoorwegen in Nederland van 1834 tot nu* (Amsterdam 2004); idem, *De ijzeren weg in een land vol water, beknopte geschiedenis van de spoorwegen in Nederland 1834-1958* (Amsterdam 1998). J.A. Faber, red., *Het spoor, 150 jaar spoorwegen in Nederland* (Amsterdam 1989) geeft een behoorlijke aanzet in de door mij voorgestane richting en ook de recente bundel H.B. Roos en A.J. Veendendaal, red., *Ondernemen op het spoor, de eerste jaren van de Hollandsche IJzeren Spoorweg-Maatschappij* (Amsterdam 2012) zet stappen in die richting.
79. J.J. Dankers en J. Verheul, *Tot stand gekomen met steun van..., vijftig jaar Prins Bernhard Fonds, 1940-1990* (Zutphen 1990).